

Türkiye’de Yumurta Dondurma Politikası: Karşılaştırmalı Perspektiften Eleştirel Bir Değerlendirme

Azer Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
ORCID: 0000-0002-8786-9563
E-posta: azer.kilic@bilgi.edu.tr

Özet

Tıbbi teknolojilerdeki gelişmeler sayesinde tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurma son on yılda dünya genelinde etkin ve yaygın bir yöntem olarak belirmeye başladı. Böylelikle doğurganlıkta yaşa bağlı azalma durumuna karşı bir kadının önceden yumurtalarını dondurması ve ileride tüp bebek yöntemiyle hamile kalabilmesi amaçlanıyor. Türkiye’de ise 2014 yılında yapılan mevzuat değişikliğiyle yumurta dondurmaya izin verilen tıbbi zorunluluk halleri daha geniş tanımlandı. Daha önceden kemoterapi gibi üreme hücrelerine zarar verebilen tedaviler ve yumurtalıkların alınması gibi üreme fonksiyonlarının kaybedilmesine yol açabilecek ameliyatlara önceden yumurta dondurmaya izin veriliyordu. Mevzuattaki değişikliklerle ve klinik uygulamaya göre, yumurtalık rezervleri azalmış, ailesinde erken menopoza öyküsü olan veya belirli bir yaşın üstünde olan, dolayısıyla doğurganlıkta yaşa bağlı azalma riskiyle karşı karşıya olan kadınlar da artık yumurta dondurabiliyor. Ancak mevzuata göre bekârken yumurta dondurabilen bu kadınların, dondurulmuş yumurtalarını tüp bebek yoluyla kullanmak istediklerinde evli olmaları gerekiyor. Diğer yandan, ülkemizde sperm ve yumurta bağışının mümkün olmadığını hatırlamakta fayda var. Bu kısıtlamalar dikkate alındığında, mevcut yumurta dondurma politikası nasıl değerlendirilmeli? 2014’teki mevzuat değişikliği ilk bakışta kadınların üreme haklarının genişlemesi olarak görülebilir ama gerek başka ülkelerdeki politika yaklaşımları ile karşılaştırmalı düşünüldüğünde gerekse ülkemizde yumurtalarını donduran kadınların deneyimleri ve tercihleri düşünüldüğünde konunun sorunlu olduğu görülmektedir.

Makalede, önce yumurta dondurma literatürüne ve “tıbbi – tıbbi olmayan” ayrımına değiniliyor. Ardından başka ülkelerde görülen politika yaklaşımlarının çeşitliliğine dikkat çekiliyor. Daha sonra ülkemizdeki uygulamalara eğilip, mevzuatın mevcut araştırmalarda beliren yumurta donduran kadın profiline uygunsuzluğuna işaret ediliyor. Bu doğrultuda, 2014 yılı mevzuat değişikliği, iktidarın çocuk yapmayı teşvik etmesi (pronatalizm) ve kültürel muhafazakârlık kaynaklı kaygıları ile açıklanıyor: genç yaşta ve henüz yumurtalar sağlıklı ve bolken yumurta dondurmaya izin verilmemesinin

ardında evliliğin ve anneliğin ötelenmesi konusundaki endişelerin yattığı iddia ediliyor. 2014 düzenlemeleri ancak sınırlı bir grup kadına belirli şartlar çerçevesinde bir nevi son çare olarak yumurta dondurmaya izin verilmesi olarak yorumlanıyor. Yoksa bu kadınların hamile kalma şanslarını büsbütün kaybedebilecekleri düşünülüyor olabilir ki bu da pronatalist gündem ve toplumsal normlar açısından arzu edilebilir bir ihtimal olarak görünmüyor. Dolayısıyla, bu zamana kadar toplumsal normlara uygun yaşamamış kadınlara, mevcut yumurta dondurma politikası gecikmiş olarak da olsa normlara uyabilmek için bir fırsat sunuyor, ekstra zaman tanıyor denilebilir. Yazıda, son olarak bir feminist politika konusu olarak yumurta dondurma konusunda dikkate alınması gereken kurumsal meselelere işaret ediliyor.

Anahtar kelimeler: Yumurta Dondurma, Üremeye Yardımcı Teknolojiler, Üreme Sağlığı Politikaları, Pronatalizm, Toplumsal Cinsiyet

Egg Freezing Policy in Turkey: A Critical Take in Comparative Perspective

Abstract

Egg freezing for non-medical reasons has emerged as an effective and increasingly common procedure thanks to recent advances in cryotechnologies. This procedure aims to enable women to get pregnant in the future by having their eggs frozen as a measure against age-related decline in fertility. Until 2014, egg freezing was allowed in Turkey for medical reasons such as chemotherapy treatment and fertility-threatening operations. Since then, women can also have their eggs frozen in case of diminished ovarian reserves, a family history of premature menopause and the risk of age-related decline in fertility. While single women can have their eggs frozen, only the married ones can use their frozen eggs via *in vitro* fertilization. It is important to note that gamete donation is not legally allowed in Turkey. How should we then explain the egg freezing policy in Turkey given such limitations? At first look, the 2014 policy change might seem like an expansion of women's reproductive rights. However, it looks problematic when we consider it in comparison to policy approaches from other countries and in relation to women's experiences of egg freezing and preferences concerning the use of reproductive technologies.

The article first provides an overview of the egg freezing literature, with a focus on the binary of the medical and the non-medical. It then points at the diversity of policy approaches from across the world. This is followed by an elaboration on the egg freezing policy in Turkey and how it does not seem conducive to the profile of women who have their eggs frozen according to the extant studies. Accordingly, the

2014 policy change is linked to anxieties stemming from the government’s pronatalist and culturally conservative agendas. Egg freezing is not allowed for women who are young and healthy with plenty eggs, because of, it is argued, concerns about the postponement of marriage and childbearing. Hence, egg freezing is only allowed as a last resort for a small group of women under certain circumstances. Otherwise, this group of women could have no chances of pregnancy, a scenario which would be undesirable from the perspective of pronatalism and social norms. In other words, the current egg freezing policy provides extra time for women to conform to social norms. Finally, the article points at institutional issues concerning egg freezing as a matter of feminist policy advocacy.

Keywords: Egg Freezing, Assisted Reproductive Technologies, Reproductive Health Policies, Pronatalism, Gender

Giriş

Tıbbi kaynaklara baktığımızda insan üreme hücrelerinin dondurulması ve daha sonra doğumla sonuçlanması yeni bir olgu olarak belirmiyor. Dondurulmuş sperm kullanarak gerçekleşmiş ilk doğum, 1953’te, dondurulmuş yumurta ile ilk doğum ise 1986’da (ASRM, 2013) görülmüş. Buna karşın yumurta dondurma teknikleri geriden gelmiş ancak iki binli yılların başından itibaren ultra hızlı bir dondurma tekniğinin (vitrifikasyon) kullanımıyla yumurta dondurma daha etkin bir teknoloji halini almıştır (Daar vd., 2018). Dolayısıyla 2012 yılına kadar yumurta dondurma teknolojisi, önde gelen mesleki kuruluşlar Amerikan Üreme Tıbbi Derneği ve Avrupa İnsan Üremesi ve Embriyoloji Derneği tarafından deneysel bir teknoloji olarak görülmüştür. Bu tarih öncesinde yumurta dondurma teknolojisine ağırlıklı olarak tıbbi durumlarda (örneğin kanser hastaları için) başvurulduğunu tahmin edebiliriz.

Yumurta dondurma teknolojisinin deneysel statüsünden çıkarılması ile ise söz konusu tarihten sonra “tıbbi olmayan” durumlar için yumurta dondurma seçeneği daha fazla gündeme gelir oldu. Böylelikle doğurganlıkta yaşa bağlı azalma durumuna karşı bir kadının önceden (tercihen yumurtaları hâlâ bol ve sağlıklıyken) yumurtalarını dondurması ve ileride tüp bebek yöntemiyle hamile kalabilmesi amaçlanıyor. Teknolojinin bu şekilde kullanımı, özellikle 2014 yılında Apple ve Facebook gibi Amerikan şirketlerinin kadın çalışanlarının yumurta dondurma masraflarını belli bir miktara kadar karşılayacaklarını duyurması ile dünya genelinde gündeme geldi diyebiliriz. Ayrıca yine bu dönemde ülkemiz de dahil birçok ülkede tıbbi olmayan durumlar için yumurta dondurmaya izin vermek üzere mevzuat değişiklikleri yapıldı.

Türkiye’de 2014 yılında yapılan mevzuat değişikliğiyle yumurta dondurmaya izin verilen haller daha geniş tanımlanmış, böylece yaşa bağlı doğurganlık düşüşü ve benzeri nedenlerle yumurta dondurmaya belirli şartlar çerçevesinde izin verilmeye başlanmıştır. Bu mevzuat değişikliği ilk bakışta kadınların üreme haklarının genişlemesi olarak görülebilir ama gerek başka ülkelerdeki politika yaklaşımları ile karşılaştırmalı düşünülduğünde gerekse ülkemizde yumurtalarını donduran kadınların deneyimleri ve tercihleri düşünülduğünde durum, özellikle bazı açılardan sorunlu görünmektedir. Makalenin geri kalanında önce yumurta dondurma literatürüne ve özellikle de “tıbbi – tıbbi olmayan” ayırımına değineceğiz. Ardından başka ülkelerde görülen politika yaklaşımlarının çeşitliliğine dikkat çekeceğiz. Daha sonra ülkemizdeki uygulamalara eğilip mevzuatın önemli unsurlarına ve mevcut araştırmalar çerçevesinde beliren yumurta donduran kadın profiline uygun(suz)luğuna işaret edeceğiz. Söz konusu politikanın ne anlama geldiğini ve kısıtlarını feminist bir perspektiften tartışarak yazıyı bitireceğiz.

Literatürde Yumurta Dondurma

Gerek literatürde gerekse yasa metinlerinde yumurta dondurmaya dair şöyle bir ayırım görülüyor: tıbbi nedenlerle yumurta dondurma ve tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurma (ikinci tür sosyal, tercihe bağlı, planlı vb. olarak da anılıyor). Tıbbi nedenler kabaca üreme sağlığı açısından riskli sayılan tedavilere ve ameliyatlara işaret ediyor. Tıbbi olmayan nedenler için ise Batı’da ana akım medyada eğitim ve kariyere odaklanma nedeniyle anneliğin ötelenmesi vurgulanırken (Martin, 2010; van de Wiel, 2014) literatürde birlikte çocuk yapmak için uygun bir eş olmayışı (Baldwin, 2018; Inhorn vd., 2018a) gibi faktörlere işaret ediliyor. Aslında bu ayırım tartışmalı çünkü hem farklı ülkelerin mevzuatlarında farklı şekillerde tanımlanabiliyor (Rimon-Zarfaty vd., 2021) hem de kadınların deneyimleri daha fazla çeşitlilik gösteriyor (Gürtin vd., 2019). Ancak kategorik olarak böyle bir ayırım olmasının önemli sonuçları oluyor: bir takım ihtiyaç ve hak ediş hiyerarşileri varsaymak, kapsam, erişim, finansman, saklama süresi ve benzeri konularda farklı muameleye ve eşitsizliğe zemin sağlayabiliyor.

Aslında tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurma, temelde doğal bir süreç olan yaşlanma nedeniyle doğurganlık kaybına bağlanıyor. Dolayısıyla bu doğal sürecin tıp sosyolojisindeki tabirle “tıbbileştirilmesi” ve önceden tıbbi müdahale konusu olması demek (Martin, 2010). Bu durum tıp kaynaklarında şöyle ifade ediliyor: yaşlanma nedeniyle doğurganlık kaybı ileride tıbbi bir durum sayılan kısırlığa yol açar; yumurta dondurma bu tıbbi durum vücut bulmadan önce bir planlama aracı olarak yapılabilir – yani “planlı yumurta dondurma” (Daar vd.,

2018). Ülkemizdeki mevzuatta da yaşlanma nedeniyle doğurganlıkta azalma durumu bir tıbbi durum olarak tanımlanıyor ve yumurta dondurmaya bu tıbbi durum belirmeye başladığında izin veriliyor. Dolayısıyla tıbbi – tıbbi olmayan ayrımı, ülkemizdeki uygulama için de çok uygun görünmüyor.

Tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurma üzerine yapılan çalışmalara odaklanırsak mevcut araştırmaların özellikle yumurta donduran kadınların motivasyonlarını incelediğini görebiliriz. Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngiltere ve İsrail gibi farklı ülkelerde yapılan birçok araştırmada kadınlar, birlikte çocuk yapmayı düşünebilecekleri bir partnerleri olmadığından yumurtalarını dondurmaya yöneldiklerini belirtiyor (Waldby, 2015; Baldwin vd., 2019; Inhorn vd., 2018a; Carroll ve Kroløkke, 2018). Ayrıca iş-yaşam dengesini güçleştiren ve kadınların yapabilirliklerini kısıtlayan yapısal şartlara işaret eden çalışmalar da bulunuyor (Zeno, 2022; Göçmen ve Kılıç, 2018). ABD ile İsrail’de kadınların yumurta dondurma kararını hangi şartlarda verdiğini irdeleyen bir çalışmada, partneri olmayan kadınlar için şöyle şartlar sıralanıyor: “bekâr olmak, boşanmış olmak, ayrılmış olmak, yurtdışında çalışıyor olmak, bekâr anne olmak, kariyer planlamak.” Yumurta dondurduğu sırada bir partneri olan kadınlar için ise şöyle şartlar sıralanıyor: “ilişkinin çok yeni ya da belirsiz olması, partnerin çocuk için hazır olmaması, partnerin çocuk istememesi veya partnerin birden fazla partner sahibi olması” (Inhorn vd., 2018b).

Çalışmalarda yumurtalarını donduran kadınlar, genellikle eğitim seviyesi yüksek, otuzlu ve kırklı yaşlarda, üst orta sınıfa özgü mesleklerden heteroseksüel kadınlar olarak beliriyor (Waldby, 2015; Baldwin vd., 2019; Inhorn vd., 2018a; Brown ve Patrick, 2018; Carroll ve Kroløkke, 2018; Gürtin vd., 2019b). Bu doğrultuda, bazı araştırmacılar yumurta donduran kadınların bahsettiği uygun partner yokluğunu eğitimsel kazanımlardaki cinsiyet farklılıklarına dayandırabiliyor. Dolayısıyla bu durum eğitim seviyesi yüksek kadınlarla aynı oranda yüksek eğitim seviyesine sahip erkek bulunmaması ve toplumsal normların yüksek eğitilmiş erkek – düşük eğitilmiş kadın birlikteliğini desteklerken tersi bir durumu desteklememesine bağlıyor (Inhorn vd., 2018a; Gürtin, 2017; Pennings, 2021). Başka bir çalışma ise partner sorununu açıklamak amacıyla Londra gibi küresel şehirler bağlamında romantik ilişkilerin nasıl yaşandığına, söz gelimi internet aracılığıyla tanışma kültürü ve flört deneyimlerinin geçiciliğine işaret ediyor (Waldby, 2015). Ayrıca yapısal kısıtlamalar da kadınların uzun süreli ilişki kurmasını güçleştirebiliyor (Göçmen ve Kılıç, 2018) ve “hayat boyu bekârlık” gibi olgulara yol açabiliyor (Bellani, Esping-Andersen ve Nedoluzhko, 2017).

LGBTQ+ bireylere gelince, öncelikle transerkeklerin görüşlerine ve deneyimlerine odaklanan çalışmaları anabiliriz. Örneğin, Avusturalya’da yapılmış bir çalışmada

trans bireyler ile kendini ikili cinsiyet kategorileri çerçevesinde tanımlamayan bireyler arasında yumurta dondurma teknolojisi genetik bağa dayalı ebeveynlik ilişkisini mümkün kılması nedeniyle cazip görünürken, işlemin yüksek maliyeti önemli bir çekince konusu olarak belirmiş (Riggs ve Bartholomaeus, 2018). Ayrıca klinik uzmanlar, yumurta toplamak amacıyla standart olarak uygulanan bazı işlemlerin – hormon ilaçlarıyla yumurtalıkların uyarılması ve vajinal yoldan ultrason muayenesi – trans bireyler üzerinde olumsuz psikolojik etkilere yol açabildiğini gösteriyor (Armuand vd., 2017).

Son olarak, yumurta dondurma teknolojisi ile ilgilenebilecek diğer bir sosyal grup olan lezbiyen ve biseksüel kadınlara odaklanan bir çalışma henüz mevcut değil. Ancak bazı nitel araştırmaların dayandığı, olasılıklı olmayan ve dolayısıyla temsili niteliği olmayan örneklerde birkaç lezbiyen ve/veya biseksüel katılımcının da yer alabildiğini görebiliyoruz. Örneğin, yumurta dondurma üzerine yapılmış mülakata dayalı en büyük araştırmada, ABD ve İsrail’den görüşülen toplam 150 kadın arasında sadece ikisi biseksüel, birisi de lezbiyen olduğunu ifade etmiş ama araştırma sonuçları cinsel yönelimle ilişkilendirilmemiş ve bu katılımcıların hikayelerine yer verilmemiş (Inhorn vd., 2018b; benzer bir durum için bkz. Brown ve Patrick, 2018). Öte yandan, Waldby (2015) İngiltere’de görüştüğü lezbiyen bir katılımcının, birçok heteroseksüel kadınla aynı nedenle yumurta dondurmaya yöneldiğini gösteriyor: çok yeni bir ilişki içinde olmak ve yumurta dondurarak zaman kazanmaya çalışmak.

Dünyadan Politika Yaklaşımları

Yumurta dondurmanın görece yeni bir teknoloji olması nedeniyle de olsa gerek, dünya genelinde politika yaklaşımları çok çeşitli görünüyor. İlgili yasalar şu eksenler çerçevesinde farklılaşıyor: yumurta dondurmaya izin verilen durumlar, yaş sınırları, medeni durum, aile yapısı ve cinsiyet kimliği, saklama süresi, sigorta kapsamı, hizmet sunumu (kamu veya özel), kullanılmayan yumurtaların akıbeti (örn. araştırma için ya da üçüncü kişilerce kullanılmak üzere “bağış”¹ imkânı) vb. Ayrıca, diğer üremeye yardımcı teknolojilere (örn. tüp bebek, sperm ve yumurta bağışı, taşıyıcı annelik) dair politikaların da üreme hakları açısından önemi düşünüldüğünde farklı yasaların birbirini tamamladığı veya birbiriyile çeliştiği ulusal politika ortamları düşünebiliriz. Haliyle bu makalenin sınırlarını aşan bir çeşitlilik ve çok boyutluluk söz konusu. Biz genel duruma ilişkin bazı göstergelere göz atıp Türkiye örneğini tartışmamıza yardımcı olabilecek birkaç örnek verelim.

Avrupa İnsan Üremesi ve Embriyoloji Derneği tarafından 2020’de yayınlanan bir çalışmaya göre üremeye yardımcı teknolojilerin kullanıldığı 43 Avrupa

ülkesinden 41'inde sperm bağı, 38 ülkede yumurta bağı ve 29 ülkede embriyo bağına izin veriliyor (Calhaz-Jorge vd., 2020). Öte yandan, yine aynı yıl bu 43 Avrupa ülkesi arasında sekiz ülke tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin vermiyordu: Avusturya, Macaristan, Litvanya, Malta, Norveç, Sırbistan, Slovenya ve Fransa. Bu çalışmanın üzerinden bir sene geçtikten sonra Fransa da tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin vermeye başladı (De Proost ve Johnston, 2022).

Avrupa dışında tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin veren ülkeler çoğunlukta görünüyor ama yine izin vermeyen ülkeler de var (IFFS, 2022). Bu ikinci grup ülkeler arasında Çin ilginç görünüyor: Çin'de bekâr kadınların tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin verilmiyor (Zhu, 2021). Ayrıca tüp bebek gibi diğer sağlık hizmetlerinden de bekârken faydalanmalarına izin verilmiyor. Çin'in geçtiğimiz yıllarda tek çocuk politikasına son verip 2021 yılında üç çocuğa kadar izin verdiğini hatırlayalım. Bu politika değişikliğinin arkasında süregelen demografik değişim (yani, azalan doğurganlık oranı ve hızlanan nüfus yaşlanması) ve bunun hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde beklenen politik, ekonomik ve mali sonuçları olsa gerek. Bu durumda bekâr kadınların tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmalarına izin verilmemesi kadınların bu teknoloji sayesinde anneliği öteleyeceği ve sonuçta daha az çocuk doğurulacağı endişesine dayandırılıyor (Shao, 2020). Bu da Çin'in mevcut nüfus politikasıyla – çocuk yapmayı teşvik etme (pronatalizm) – çelişiyor. Öte yandan, Çin'de bazı düşünce kuruluşlarından uzmanların, 35 yaş üzerindeki evlenmemiş kadınlar için yumurta dondurmaya izin verilmesi yönünde çağrıda bulunup, böyle bir uygulamanın nüfus artışına katkıda bulunacağını, yoksa bu kadınların hamile kalma şanslarını büsbütün kaybedebileceklerini savundukları görülüyor (CNN, 2021).

Çin örneği iki nedenle ilginç: (1) pronatalizm otomatik olarak yumurta dondurmaya desteklemek anlamına gelmiyor aksine pronatalist kaygılar yumurta dondurmaya yasaklamaya yol açabiliyor. (2) 35 yaş üzerindeki kadınlar için bu yasağa son verilmesi çağrısı, yine pronatalist bir perspektiften yumurta dondurmaya son çare olarak izin verilebileceğine işaret ediyor.

Zıt bir örnek için ise pronatalist politikaları ile ünlü İsrail'i düşünebiliriz. İsrail'de üremeye yardımcı teknolojiler konusunda gayet serbest bir rejim görüyoruz. Ayrıca tüp bebek uygulamaları için kamu finansmanı söz konusu. Bu ülkede medeni duruma bakılmaksızın hem tıbbi hem de tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin veriliyor. Böylece kadınlar dondurdukları yumurtalarını daha sonra isterlerse kamu desteklerinden faydalanarak tüp bebek yöntemiyle hamile kalmak için evlenmeden kullanabiliyor (Rimon-

Zarfaty vd., 2021). Pronatalist söylemlerin görüldüğü ülkemiz için bu iki örnek de önemli görünüyor ve aşağıda tartışma bölümünde bu örnekleri tekrar anacağız.

Dünya etrafında 93 ülkeden verinin derlendiği bir rapora göre üremeye yardımcı teknolojilere dayalı sağlık hizmetleri çoğunlukla özel sektörde yer alan klinikler tarafından sunuluyor (IFFS, 2022). Bu rapora göre son üç yılda üremeye yardımcı teknolojiler ile ilgili gerçekleşen mevzuat değişikliklerinin en çok görüldüğü iki alandan biri dondurma teknolojileri. Dolayısıyla görece yeni bir teknoloji olması nedeniyle yumurta dondurma politikalarının halen oluşma sürecinde olduğunu düşünebiliriz. Yumurta dondurma da dahil tıbbi nedenlerle üreme hücresi, doku ve embriyoların dondurulması birçok ülkede sigorta kapsamında görünürken, tıbbi nedenlerle olmayan yumurta dondurma hizmetleri sadece beş ülkede kamu ya da özel sigorta kapsamında yer alabiliyor: ABD, İran, Polonya, Uruguay ve Fransa (De Proost ve Johnston, 2022; IFFS, 2022). Dolayısıyla, tıbbi nedenlerle olmayan yumurta dondurma hem hizmet sunumu hem de finansman açısından çoğunlukla bir özel sektör konusu olarak beliriyor. Hatta yazının başında bahsettiğimiz gibi ABD gibi ülkelerde yumurta dondurma uygulaması şirket sponsorluğu ile yapılabiliyor ve finansallaşma konusu olabiliyor (van de Wiel, 2020). Öte yandan, bu ticarileşme trendi karşısında Fransa'da 2021'de tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin veren yeni biyoetik yasasıyla söz konusu hizmetin sunumunun sadece kamu sektöründe yer alan ve kâr amacı gütmeyen hastanelerle sınırlandırıldığını ve şirket sponsorluğunun yasaklandığını görüyoruz. Ayrıca finansman açısından kısmi bir kamu desteği sağlanıyor (De Proost ve Johnston, 2022).

IFFS (2022) raporunda yer alan 93 ülkenin yarısından biraz fazlasında üremeye yardımcı teknolojilerden faydalanmak için evlilik gibi düzenli bir ilişkide olunması gerekiyor. Öte yandan geçmişe kıyasla bekâr bireyler ve eşcinsel çiftlerin de söz konusu hizmetlere erişim haklarını tanıma yönünde genel bir eğilim görülüyor. Avrupa özelinde düşünürsek zaten çoğu Avrupa ülkesinde evlilik gibi bir ilişki şartı bulunmuyor. Trans ve interseks bireylerin ilgili hizmetlere erişimi ise şimdilik daha az tanınıyor. İsveç gibi bazı ülkelerde trans bireylere geçiş süreci öncesinde yumurta dondurma hakkının tanınıp bunun kamu tarafından finanse edildiği de not düşelim (Birenbaum-Carmeli, Inhorn ve Patrizio, 2021).

Yaş şartlarına gelince, Avrupa ülkelerinde üremeye yardımcı teknolojiler için minimum yaş genellikle 18 olarak belirlenirken, maksimum yaş için 45 – 51 yaş aralığı görülüyor (Calhaz-Jorge vd., 2020). Yaş kriterleri işleme göre değişebiliyor: mesela yumurta toplama için daha erken bir yaş sınırı (örn. Hollanda'da 40 yaş), dondurulmuş yumurtanın çözülüp kullanılması ve embriyo transferi için ise daha geç bir yaş sınırı (örn. yine Hollanda'da 50 yaş) olabiliyor. Ayrıca

finansman imkânlarından faydalanabilmek için de yaş sınırları belirlenebiliyor (Rimon-Zarfaty vd., 2021).

Avrupa İnsan Üremesi ve Embriyoloji Derneği, 2012 yılında yumurta dondurma yaşı için birtakım önerilerde bulunmuştu. Dernek yumurta toplama işleminin genç yaşlarda ve mümkünse 35 yaşından önce yapılmasını ve 38 yaşından sonra yumurta dondurulmasının genel olarak tavsiye edilmemesini öneriyordu. Ayrıca dondurulan yumurtaların kullanımı için yaş sınırı olarak “50 yaş civarını” öneriyor, bunu da çocuğa yetişkinliğe kadarki büyüme sürecinde rehberlik edilmesi ihtiyacına bağlıyordu (ESHRE, 2012). Yumurta dondurmaya ilişkin en yakın tarihli Amerikan Üreme Tıbbi Derneği etik yönergesi ise bir yaş sınırı belirtmemekle birlikte ileri yaşta hamileliğin anne ve çocuk için risklerini hatırlatarak yumurtalarını dondurmaya düşünen kadınların bu konuda bilgilendirilmesini tavsiye ediyor (Daar vd., 2018).

Saklama süresine ilişkin limitler de yaş normlarına ve beklentilerine dayanabiliyor ve ülkeden ülkeye değişiklik gösteriyor. Bazı ülkelerde dondurulmuş yumurtaları saklamak için 2, 5 ve 10 yıl gibi limitler söz konusu iken, bazı ülkelerde herhangi bir limit bulunmuyor. Ayrıca saklama süreleri yumurtaların neden dondurulduğuna göre değişebiliyor. Mesela tıbbi nedenlerle dondurulmuş yumurtaların saklanması için süresiz izin veren bazı ülkelerin (örn. Danimarka) tıbbi olmayan nedenlerle dondurulmuş yumurtalar söz konusu olduğunda limit koyduğu görülebiliyor (IFFS, 2022). Ya da dondurulmuş sperm ile dondurulmuş yumurta için farklı limitler de olabiliyor. Mesela Danimarka’da tıbbi olmayan nedenlerle dondurulmuş spermler sınırsız bir süre için saklanabiliyor, tıbbi olmayan nedenlerle dondurulmuş yumurtalar en fazla 5 yıl süre ile saklanabiliyor (IFFS, 2022). Genellikle tıbbi dayanağı olmayan bu uygulamalar ayırıcı olmakla eleştiriliyor: hem erkeklere kıyasla kadınlara yönelik hem de tıbbi bir durumu olan kadınlara kıyasla sağlıklı kadınlara yönelik bir ayırıcılık olarak görülebiliyor (Pedersen, 2022).

Türkiye’de Mevzuat, Uygulama ve Kullanıcı Profili

Türkiye’de yumurta dondurma teknolojisine ilişkin düzenlemeler 1987 yılından beri üremeye yardımcı tedavi merkezleri ve tedavi uygulamalarına ilişkin yönetmelikler ile yapılıyor. Bu yönetmelikler çerçevesinde 2014 yılına kadar ancak “tıbbi zorunluluk hallerinde” üreme hücreleri saklanabiliyordu. Ayrıca saklanmış üreme hücrelerinin evlilik dışında ve başka şahıslar için kullanılamayacağı belirtiliyordu. 2010 yılında yayınlanan yönetmelik ile tıbbi zorunluluk halleri net tanımlanıyor, kemoterapi gibi üreme hücrelerine zarar verebilen tedaviler ve yumurtalıkların alınması gibi üreme fonksiyonlarının

kaybedilmesine yol açabilecek ameliyatlar öncesinde yumurta dondurmaya izin veriliyordu.

Son olarak 2014 yılında gerçekleşen mevzuat değişikliğiyle yumurta dondurmaya izin verilen tıbbi zorunluluk hallerinin daha geniş tanımlandığını görüyoruz. Yeni yönetmelik ile düşük yumurtalık rezervi olup henüz doğurmamış veya ailesinde erken menopoz öyküsü olan kadınlar da yaşa bakılmaksızın artık yumurta dondurabiliyor. Klinik uygulamada düşük yumurtalık rezervi göstergesi olarak anti-Müllerian hormon gibi göstergelere bakılıyor. Ayrıca yine klinik uygulamaya göre belirli bir yaşın üstünde olup (≥ 38), yumurta sayısı azalmış olmasa bile yaş itibarıyla yumurta kalitesinde düşüş olduğu varsayılan kadınlar da yumurta dondurabiliyor. Dolayısıyla yeni mevzuat yaşlanma nedeniyle doğurganlık kaybı riskiyle karşı karşıya olan kadınların da yumurta dondurmasına izin vermektedir. Ülkemizden tıp uzmanları arasında bu yeni uygulamayı “sosyal” yumurta dondurma kategorisi çerçevesinde düşünenler olduğu gibi (Yakin, Urman ve Balaban, 2022), ara bir kategori olarak düşünen ve dolayısıyla tercihe bağlı (“elektif”/“planlı”) yumurta dondurma kategorisine uygun görmeyenler de bulunuyor (Gurbuz vd., 2021).

Mevzuata göre kadınların yumurtalarını dondurabilmeleri için evli ya da bekâr olmaları gerekmiyor. Uygulamada evli kadınlar için yumurta dondurmak yerine embriyo dondurmak tavsiye ediliyor (boşanma ihtimali olan kadınlara aşağıda değineceğiz). Bekâr kadınlar için ise dondurulmuş yumurtalarını tüp bebek yoluyla kullanmak istediklerinde evlilik şartı aranıyor. Aslında bu şart yumurta dondurmaya özgü değil. Ülkemizde genel olarak tüp bebek uygulamasına yalnız evli çiftler için izin veriliyor. Bu noktada ülkemizde sperm, yumurta ve embriyo bağışına izin verilmediğini ve hatta yurt dışına giderek bu tür bağış hizmetlerinden faydalanılmasının yasaklandığını hatırlatmakta fayda var (Gürtin, 2011). Aynı şekilde taşıyıcı annelik de ülkemizde yasal olarak mümkün değil.

Yasal sınırlamalar karşısında bazı kadınların Türkiye’de sunulmayan üremeye yardımcı teknolojiler için bu hizmetlerin sunulduğu başka ülkelere seyahat ettiği biliniyor (Mutlu, 2018). Yumurta donduran kadınlar arasında ileride uygun bir partner olmaması durumunda sperm bağışıyla hamile kalma seçeneğini korumak için yurt dışına (örn. Yunanistan, Almanya, ABD) giden kadınları sahada² gözlemlene imkânı bulduk (ayrıca bkz. Kılıç ve Göçmen, 2018). Ayrıca saha araştırmalarımızda evliliklerinin geleceği konusunda şüpheli olan bazı evli kadınların da yumurta dondurmak için Kıbrıs gibi başka ülkelere gittiği görülebiliyor. Mevzuata göre dondurulan embriyolar eşlerden birinin ölümü ya da boşanma halinde imha edilirken, evli kadınların dondurulmuş yumurtalarının boşanma durumundan etkilenebileceğine dair mevzuatta bir

ifade bulunmadığını not düşelim. Yumurta sahibi kişinin ölümü halinde ise dondurulmuş yumurtaların da imha edilmesi öngörülüyor.

Türkiye’de 110 tane özel, 45 tane üniversite ya da devlet hastanesinde olmak üzere toplam 155 üremeye yardımcı tedavi sunan sağlık merkezi olduğu biliniyor (Yakin, Urman ve Balaban, 2022). Bu merkezlerin yaklaşık üçte biri İstanbul’da yer alıyor. Yumurta dondurma hizmeti de ağırlıklı olarak özel sektör klinikleri tarafından sunuluyor. Ayrıca sınırlı sayıda devlet hastanesi ve üniversite hastaneleri de yumurta dondurma hizmeti sunuyor. Örneğin kliniklerin sayıca yoğunlaştığı İstanbul için sadece iki devlet hastanesinin adı anılıyor (Süleymaniye ve Zeynep Kâmil kadın doğum hastaneleri). İşlem kamu sektöründe yapıldığında ücretsiz değil ama özel sektöre kıyasla daha düşük bir fiyata sunuluyor. Özel sektörde ilaç masrafları dahil bir deneme 1600–2250 dolar arası bir fiyata mal olabiliyor (Yakin, Urman ve Balaban, 2022).³ Türkiye’de mevzuat gereği düşük yumurtalık rezervi ya da ileri yaş nedeniyle yumurta dondurabilen kadınların yeterli sayıda yumurta dondurmak için birden fazla deneme yapması gerekebildiğini not düşelim. Öte yandan, ileride dondurulmuş yumurtalar tüp bebek yöntemiyle kullanılacak olursa en fazla üç denemeye kadar Genel Sağlık Sigortası kapsamında destek söz konusu. Bu destekten faydalanabilmek için üst limit olarak 40 yaş belirtiliyor. Tüp bebek uygulamalarında yumurtaların kırklı yaşlar gibi ileri yaşlarda toplanması durumunda canlı doğum başarı şansının daha az olduğunu ama genç yaşta toplanmış yumurtalardan elde edilen embriyoların ileri yaşlarda rahme yerleştirilmesi durumunda başarı şansının yumurta toplanan yaşa bağlı olduğunu dolayısıyla canlı doğum başarı şansının daha az olmadığını belirtmekte fayda var.

Saklama süresine gelince, standart izin beş sene için veriliyor, ancak Bakanlık izni ile bu süre uzatılabilir. Bu konuda da mevzuatta boşluk var: saklama süresinin toplamda en fazla ne kadar süre uzatılabileceğine dair net bir bilgi yok. Dolayısıyla bürokratik bir engel çıkmazsa teoride sınırsız bir süre için saklama mümkün görünüyor. Türkiye’de saklama süresine ilişkin şartların dondurulmuş yumurta ve dondurulmuş sperm için aynı olduğunu not düşelim.

Dondurulmuş üreme hücrelerinin yurt içinde başka bir merkeze transferine izin verilirken (ve ilginç bir şekilde kimi zaman bunu kadınların bizzat kendileri yaparken), yurt dışı transfer seçeneğine mevzuatta yer verilmiyor. Dolayısıyla Türkiye’de yumurtalarını dondurmuş bir kişi, artık Türkiye’de yaşamıyorsa dahi dondurulmuş yumurtalarını Türkiye dışına çıkarıp kullanma imkanına sahip değil. Aslında yurt dışı transfer seçeneği sperm bağışi gibi üremeye yardımcı teknolojilere izin vermeyen ve bu amaçla yurt dışına seyahati de yasaklayan mevcut politika yaklaşımına uygun görünmüyor. Ancak dondurulmuş olarak

saklanan yumurtaların bir ülkeden başka ülkeye taşınması teknik olarak mümkün ve başka ülkelerde bu hizmeti sunan firmalar söz konusu (Sussman, 2022). Böyle bir hizmet hem uluslararası göç olgusuyla uyumlu görünüyor hem de üremeye yardımcı teknolojiler ve üremeyle ilgili diğer hizmetler konusunda ulusal düzenlemelerin kısıtlarını aşmayı ve uluslararası bir medikal piyasada fiyatlandırmayı mümkün kılıyor görünüyor.

Mevzuatta değinilmeyen ama uygulama açısından önemli bir diğer konu ise yumurta toplama yöntemi: yumurta toplamak için tıbbi açıdan en uygun yöntem vajinal yöntem olarak düşünülüyor ve yaygın uygulama bu şekilde. Ancak daha önce cinsel birliktelik deneyimi olmamış bazı kadınlar bu yöntemle “kızlık zararını” zarar göreceğinden endişe duyduklarından (ve dolayısıyla bekârete ilişkin toplumsal normlara uymak adına) karından iğne yoluyla yumurta toplatmayı tercih edebiliyor. Ancak tıbbi açıdan verimsiz sayılan bu ikinci yöntem yumurta dondurma hizmeti sunan her klinikte ve/veya her doktor tarafından uygulanmayabiliyor.

Bu noktada Sağlık Bakanlığı'nın yumurta dondurma da dahil olmak üzere Türkiye'de üremeye yardımcı teknoloji hizmetlerinin hacmine dair (örn. deneme sayısı, hasta sayısı, dondurulan yumurta sayısı, vajinal yoldan ya da karından yumurta toplama sayısı) bir bilgi paylaşmadığını not düşelim. Öte yandan İstanbul'da en eski ve en büyük tüp bebek merkezlerinden birinin 25 yıllık klinik verisinin incelendiği bir çalışmada, 2015'ten itibaren yumurta dondurma talebinin hızla arttığı ve bugün gelinen noktada her 10 yumurtalık uyarma denemesinden birinin yumurta dondurma amaçlı olduğu belirtiliyor (Yakin, Urman ve Balaban, 2022).

Yumurta donduran kadın profiline gelince, bu konuda ulusal ölçekte temsili niteliği olan bir çalışma henüz yok. Yumurta donduran kadınların gizli bir nüfus olduğunu ve hasta gizlilik hakkı gibi faktörleri düşünürsek Bakanlık ve/veya ülkedeki kliniklerin iş birliği olmadan temsili veri edinmek pek mümkün görünmüyor. Mevcut çalışmalara göre yumurtalarını donduran kadınların çoğunlukla üniversite mezunu, profesyonel meslek sahibi, genelde daha önce evlenmemiş ama evlenip boşanmış ya da halen evli olanların da yer aldığı, çoğu 38 yaş üstü bir gruba işaret ettiğini söyleyebiliriz (Cil vd., 2019; Seyhan vd., 2021; Kılıç ve Göçmen, 2018; Gurbuz vd., 2021).

2019 yılında İstanbul'da iki tüp bebek merkezinde yumurtalarını dondurmuş kadınlarla yaptığımız anket çalışması, söz konusu kadınların üreme teknolojilerine (ve üreme davranışı ile aile kurma yollarına) ilişkin yaklaşımları açısından ilginç bulgular sunuyor. Bu merkezlerde 2014-2019 yılları arasında 552 kadın en az

bir yumurta dondurma denemesi tamamlamıştı. Anket bu kadınlardan 468'ine iletilebilmiş ve 162 kadın anketteki soruların tamamına cevap vermiştir. Bu çalışmaya katılan kadınların ortalama yüzde 40'ı sperm bağıışı, yüzde 35'i ise yumurta bağıışı gibi uygulamalardan yararlanmayı düşünebileceklerini belirtiyor. Ayrıca kadınların yüzde 76'sı dondurulmuş yumurtalarını evlenmeden kullanma fikrine açık olduklarını belirtiyor (Gurbuz vd., 2021). Ülkemizde bu üç seçeneğe de yasal olarak izin verilmediğini ve bu nedenle fiilen yurt dışına seyahat yapılabildiğini hatırlayalım.

Yumurtalarını dondurmuş kadınlarla yapılan mülakata dayalı çalışmalara göre, evli olmayan kadınlar yumurta dondurma sebebi olarak genellikle evlenip çocuk yapmak için uygun bir partner olmayışını dile getiriyorlar. Ancak kadınların hayat hikayeleri, yapısal kısıtlamaların yumurta dondurmaya giden yolda önemli bir rol oynamış olabileceğini düşündürüyor. Bu hikayelerde uzun süren mesleki eğitim deneyimleri (örn. tıp doktorları), sık sık yerel/uluslararası iş seyahatleri gerektiren işler (örn. özel sektörde yönetici rolünde çalışan ve yılın üç ayını seyahatte geçiren mühendisler), kısa süreli istihdam biçimleri (örn. bir senelik doktora sonrası araştırmacı pozisyonlarıyla bir yerden başka yere sürüklenen akademisyenler) ve ailevi sorumluluklar (örn. ailenin tek çocuğu veya tek kızı olarak kronik sağlık problemi olan yaşlı ebeveynin bakan beyaz yaka çalışanlar) görülebiliyor. Bu kadınların bazıları söz konusu şartların uzun süreli bir ilişki kurmayı ve hatta flört için yeni insanlarla tanışmayı güçleştirdiğini belirtiyor (Göçmen ve Kılıç, 2018).

Sıralanan prestijli meslek grupları yanıltmasın: kredi çekerek yumurta donduran veya dondurulmuş yumurtalarını kullanmak üzere geri döndüğünde yeni beliren sağlık masrafları bütçesini zorlayan kadınlar da görülüyor. Halen devam eden saha çalışmasında görüşülen ve İstanbul'da bir devlet kurumunda memur olarak çalışan üniversite mezunu 39 yaşında bir kadın, bekârken özel bir hastanede yumurta dondurup daha sonra evlenmiş ve dondurulmuş yumurtalarını kullanmak üzere geri dönmüş ama bu yumurtalarla hamile kalamamıştı. Kendisiyle son görüşmemizde bir süre doğal yollardan hamile kalmaya çalışacağını söyledi çünkü aile bütçeleri yeni bir tüp bebek denemesini karşılamaya el vermiyordu. Mayıs 2022'de yaptığımız görüşmede özel sektörde rutin kontrol amaçlı muayene ücretinin bile artık çok pahalı olduğunun gündeme geldiğini düşünürsek, son yıllarda yaşanan ekonomik krizin ücretli çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri arasında yumurta dondurma gibi üremeye yardımcı sağlık hizmetlerine erişim sorununun ve bu nedenle borçlanmanın da yer yer aldığını varsayabiliriz.

Uluslararası literatür düşünülürse, kadınların yükselen eğitim düzeyleri, iş

gücüne artan oranlarda katılımı, emek piyasalarında görülen esnekleşme ve sosyal politikaların kadınların yeni rolüne uyum sağlamada gecikmesi gibi trendler evliliğin ve ilk kez doğum yapma yaşının ertelenmesine katkıda bulunan faktörler arasında görülüyor (Esping-Andersen, 2009; Streeck, 2009). Avrupa ülkelerine kıyasla zayıf olmakla birlikte Türkiye’de de son yıllarda “erteleme” yönünde bir eğilim görülüyor. Yine de yumurta donduran kadınların yaygın demografik eğilimler ve toplumsal normlar açısından “azınlık” bir grup olarak belirdiğini düşünmek mümkün.

Örneğin, Hacettepe Üniversitesi tarafından 2018’de yapılan Nüfus ve Sağlık Araştırması’na göre, 25–49 yaş aralığındaki kadınlar için ortanca ilk evlenme yaşı 21.4, ortanca ilk doğum yaşı ise 23.3 olarak görünüyor. Ayrıca 35–49 yaş aralığındaki kadınların yüzde 7.4’ü çocuksuz, yüzde 4.3’ü ise hiç evlenmemiş görünüyor (HÜNEE, 2019). Geleneksel cinsiyet normlarını ise daha iyi biliyoruz: kadınlar için evlilik öncesi cinsellik, hayat boyu evlenmemek, çocuksuzluk, bekârken ebeveyn evinden ayrı eve çıkmak, biriyle evlenmeden birlikte yaşamak, evlenmeden çocuk doğurmak ve eşcinsel birliktelikler damgalanabiliyor (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2012; Gökner, 2015; Ünal, 2020; Engin, Hürman ve Harvey, 2020).

Dolayısıyla, mevcut çalışmalarda beliren yumurta donduran kadın profili gerek demografik özellikleri nedeniyle gerekse üremeye yardımcı teknolojiler, hamile kalma ve aile kurma konusunda alternatif yollara açıklığıyla ülke genelinde görülebilen demografik eğilimlere, toplumsal normlara ve yasal düzenlemelere pek uygun görünmüyor. Ya da diğer taraftan bakarsak, üremeye yardımcı teknolojilere ilişkin mevcut politikalar bu kadın profiline uymuyor, onun isteklerine cevap vermiyor ve kadınların geneli için ancak sınırlı imkânlar sunuyor.

Nasıl Değerlendirmeli?

2014 yılında yapılan mevzuat değişikliği nasıl değerlendirilmeli? Çin ve İsrail örneklerini düşünürsek, pronatalizm ile yumurta dondurma politikası arasında tek tip bir ilişki olmadığını hatırlayabiliriz. Türkiye’de mevcut iktidarın “en az üç çocuk” çağrısıyla ünlenen pronatalist söylemine eşlik eden diğer unsurları da hatırlayalım: kadınları anne olarak tanımlama, geleneksel aileye yapılan vurgu, erken yaşta evlenmenin teşvik edilmesi ve cinsiyet eşitliğine yönelik eleştirel bir bakış (Kılıç, 2017). Bu siyasi ortamı düşündüğümüzde tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya neden pek yanaşmadığını daha iyi anlayabiliriz. Bir diğer deyişle, tıbben daha anlamlı bir şekilde, genç yaşta ve henüz yumurtalar sağlıklı ve bolken yumurta dondurmaya izin verilmemesinin ardında evliliğin

ve anneliğin ötelenmesi konusundaki endişe yatıyor olmalı. Buna ek olarak, üremeye yardımcı teknolojilere erişimde görülen normatif kısıtlamalar (örn. bekâr kadınların dondurulmuş yumurtalarını tüp bebek yöntemiyle kullanamamaları ve genel olarak sadece evli çiftlere tüp bebek uygulaması için izin verilmesi) ile bir arada düşünüldüğünde Türkiye’de yumurta dondurma politikasının dayandığı rasyonel, İsrail’den ziyade Çin örneğini akla getiriyor.

Ayrıca mevzuat değişikliği ile izin verilen haller (yani yumurtalık rezervi düşüklüğü, erken menopoz ihtimali veya yaşlanma nedeniyle doğurganlık kaybı riskiyle karşı karşıya olma halleri), yumurta dondurmaya ancak sınırlı bir gruba belirli şartlar çerçevesinde bir nevi son çare olarak izin verildiği anlamına geliyor. Yoksa bu kadınların hamile kalma şanslarını büsbütün kaybedebilecekleri düşünülüyor olabilir ki bu da pronatalist gündem ve toplumsal normlar açısından arzu edilebilir bir ihtimal olarak görünmüyor. Dolayısıyla, hayat seyirleri açısından bu zamana kadar toplumsal normlara uygun yaşamamış kadınlara, yumurta dondurma teknolojisi ve politikası gecikmiş olarak da olsa normlara uyabilmeleri için bir fırsat sunuyor, ekstra zaman tanıyor denilebilir. Bu sadece bir perspektif ve muhtemelen politika yapımcılar açısından daha anlamlı olan bir perspektif.

Yumurtalarını donduran kadınlar açısından ise daha çeşitli perspektifler mümkün: yumurta dondurmanın gelecekteki partnerlerin beklentilerini karşılamaya yardımcı olacağını ve uzun süreli ilişki/evlenme şanslarını artıracaklarını düşünen kadınlar olabileceği gibi toplumsal normlara ve kanunlara rağmen sperm bağışi ile bekâr anne olma seçeneğini düşünen ve bunun için yollar arayan kadınlar da olabiliyor (Kılıç ve Göçmen, 2018; Gurbuz vd., 2021). Bu noktada üremeye yardımcı teknolojiler konusunda daha serbest düzenlemelere sahip ABD ve İsrail gibi ülkeler üzerine yapılan çalışmalarda başlangıçta uygun partner olmadığından yumurta donduran kadınlar arasında bekleyip hâlâ uygun bir partner olmayınca sperm bağışi ile anne olan kadınlar görüldüğünü not düşelim (Brown ve Patrick, 2018; Carroll ve Krolokke, 2018; Baldwin, 2019; Inhorn vd., 2022).

Yumurta dondurma teknolojisinin toplumsal bir soruna tıbbi bir çözüm sunduğu eleştirisi literatürde dile getiriliyor (Cattapan vd., 2014; Göçmen ve Kılıç, 2018; Zeno, 2022). Ayrıca bu tıbbileştirme süreci çoğu ülke örneğinde ticarileşme ve hatta finansallaşma ile bir arada gidiyor. İşin içine kâr odaklı ekonomik faaliyetler girdiğinde hizmet kullanıcılarının “boş umutlarla” sömürülmesi riski de haliyle gündeme geliyor. Ayrıca yumurtalarını dondurmaya düşünen kadınlar da sağlık çalışanları tarafından bilgilendirilmelerine rağmen bu teknolojinin etkinliği konusunda gerçekçilikten uzak bir iyimserlik sergileyebiliyor (Greenwood vd.,

2018; Akın vd. 2019; Kılıç ve Göçmen, 2018; Gurbuz vd., 2021). Türkiye’de bir yandan yumurta dondurma hizmetinin ağırlıklı olarak özel sektöre bırakılmış olması ve işlemin pahalılığı bir yandan da yumurta dondurma yaşı için üst sınır olmaması bu açıdan endişe verici görünüyor. Bu noktada yakın zamanda Fransa’da görülen yasama faaliyetinin yumurta dondurma alanında ticarileşmeye karşı adım atmış olması önemli bir zıt örnek.

Ticarileşme bağlamında, yumurta dondurma teknolojisi ile ilgili bir diğer mesele ise neoliberal döneme özgü birtakım fikirleri ve öznellikleri yansıtır pekiştiriyor olması. Bu teknoloji gelecekte karşılaşılabilecek bir doğurganlık sorununu tıbbileştirmekle kalmıyor, kadınlar için bir risk ve sorumluluk da tanımlıyor. Yaşlanmaya bağlı doğurganlık kaybı bir risk olarak tanımlanırken, kadınlardan geleceğe yönelik risk yönetimi ve stratejik planlama bekleniyor. Bu risk bireysel bir sorun olarak görülüp bu sorunla baş etme sorumluluğu da bireysel görülüyor ama ilginç bir şekilde bu pratikler aynı zamanda kadınların güçlenmesi ve üreme sağlığı alanında özerklik gibi feminist meselelere bağlanabiliyor. Rottenberg (2017) gibi yazarlar bu bağlantıyı neoliberal feminizm olarak adlandırıyor. Dolayısıyla, neoliberal dönemde toplumsal hayatın farklı alanlarında teşvik edilen riskin ve sorumluluğun bireyselleşmesi olgusu (Rose, 2004) yumurta dondurma örneğinde de görülebiliyor. Yumurtalarını donduran kadınlarla yapılan mülakata dayalı çalışmalarda da “beşeri sermaye” gibi neoliberal dönemde vurgulanmış ekonomik yaklaşımların izini görebiliyoruz: örneğin, yumurta dondurmaya “kendine yaptığı bir yatırım” olarak gören kadınlar olabiliyor (Kılıç ve Göçmen, 2018). Böylece insan üreme potansiyeli yatırım yapılabilecek ve ileride belirli bir fayda amacıyla seferber edilebilecek bir kaynak olarak görülebiliyor. Bu fayda basitçe yumurta dondurmanın en bariz amacı da olabilir (yani çocuk doğurmak), toplumsal hiyerarşide daha iyi bir konum elde edebilmek de olabilir (yani annelik ve/veya evlilik normuna uymak, bkz. Kılıç ve Göçmen, 2018).

Yumurta dondurma teknolojisi ile toplumsal bir soruna tıbbi, ticari ve bireysel bir çözüm sunulduğu eleştirisinden devam edersek, alternatif olarak toplumsal bir soruna toplumsal ve siyasi bir çözüm getirilmesi gerektiği fikri üzerinde durmasak olmaz. Önceleri refah devleti, şimdilerde ise demografi alanında paradigma belirleyen çalışmalar yapan Gøsta-Esping Andersen (2009), günümüz toplumlarında kadınların rolünün değiştiğini, ama bunun henüz tamamlanmamış bir devrim anlamına geldiğini söylüyor. Kadınların eğitim düzeylerinin ve iş gücüne katılımlarının artması, doğurganlık ve evlilik gibi demografik davranış biçimlerini etkileyebiliyor. Ancak toplumun kadınların bu değişen rolüne ne kadar uyum sağladığı bu demografik etkinin niteliği açısından belirleyici bir rol oynuyor. Hem kurumların (örn. refah devleti kurumları, emek

piyasası kurumları) hem de erkeklerin⁴ (örn. ev işlerinde ve çocuk bakımında adil bir iş bölümüne yaklaşımları) kadınların yeni rolüne uyum sağladıkları bir ortamda kadınların yapabilirlikleri artıp demografik davranışları farklılaşabiliyor (Esping-Andersen ve Billari, 2015).

Öte yandan, kurumlar ve ilişkiler alanında kadınların yeni rolüne uyum sağlanmaması veya uyum sağlamada gecikme durumunda özellikle eğitim seviyesi yüksek kadınlar arasında “hayat boyu bekârlık” daha fazla görülebiliyor (Bellani, Esping-Andersen ve Nedoluzhko, 2017). Hayat boyu bekârlık, 40 yaşına kadar birlikte yaşamaya dayalı bir ilişki deneyimi olmaması şeklinde tanımlanıyor. Daha önce andığımız gibi Türkiye’de evlenmeden partner ile birlikte yaşamak ve evlenmeden yalnız yaşamak için anne-baba evinden ayrılmak toplumsal normlar açısından uygun görünmüyor ve bunlara söz gelimi Batı ülkelerinde görüldüğü kadar sık rastlanmıyor. Yumurtalarını donduran kadınlarla yapılan çalışmalarda da bu kadınların birçoğunun 40 yaş üstünde olduğu ve hiç evlenmemiş olduğu görülüyor (Göçmen ve Kılıç, 2018; Gurbuz vd., 2021). Mülakata dayalı çalışmalarda halihazırda bekâr olan 40 yaş üstü bu kadınlar arasında nadiren sevgilileri ile yaşayan (ya da geçmişte yaşamış) kadınlar görülüyor; bir diğer deyişle, kadınlar çokça aileleriyle birlikte yaşıyor. Ayrıca daha önceden hiç romantik ilişkisi olmamış ve hiç cinsel ilişki deneyimi olmamış kadınlar da görülüyor ki bu da hayat boyu bekârlık olgusuna bağlanabilir (Kılıç ve Göçmen, 2018; Göçmen ve Kılıç, 2018).

Daha önceden yapısal kısıtlamaların kadınların uzun süreli ilişki kurmada yapabilirliklerini kısıtladığını belirtmiştik. Yine yapısal kısıtlamalar ve geleneksel normlar çerçevesinde tezahür eden ilişki dinamikleri nedeniyle Türkiye’de yumurtalarını donduran kadınlar arasında hayat boyu bekârlığın önemli bir özellik ve mesele olduğunu varsayabiliriz. Dolayısıyla hayat boyu bekârlığa yol açan sorunlar çözülmeden (yani kurumlar ve ilişkiler düzeyinde kadınların değişen rollerine uyum sağlanmadan) böyle bir bağlamda yumurtalarını dondurmaya yönelmiş kadınlar için ileride dondurulmuş yumurtalarını kullanmak için de uygun bir partner bulmanın aynı şekilde zor olacağı varsayılabilir. Nitekim İstanbul’da üç merkezde yumurtalarını dondurmuş kadınlara ilişkin klinik verinin incelendiği bir çalışma beş sene zarfında dondurulmuş yumurtalarını kullanmak üzere geri dönen kadın oranının yüzde 4 civarı olduğunu gösteriyor (Cil vd., 2019). Elbette bu kadınların bir kısmı doğal yoldan hamile kaldıklarından geri dönmemiş olabilir ama önemli bir kısmının uygun partner olmadığından dönmediğini varsaymak mümkün.

Yumurta dondurma teknolojisinin sosyal kullanım ve sınırlılıklarını ve bu konudaki politika yaklaşımlarını böyle geniş bir perspektiften düşünmek

anlamli görünuyor. Türkiye’de sosyal politikaların ve emek piyasası kurumlarının kadınların toplumda değişen rolüne ve yumurta dondurma açısından tipik kadın profiline (yani şehirli, eğitim seviyesi yüksek, çalışan kadın profiline) uygunluğu ise oldukça tartışmalı. Tarihsel olarak sosyal politikalar kadınları aile çerçevesinde tasavvur etmiştir. Neoliberal dönemde sosyal politikalar kadının kentsel alanda artan oranlarda iş gücüne katılmasını inkâr etmemiş olsa da bu dönemde çalışma hayatı ile aile hayatının uzlaştırılmasını kolaylaştıracak güçlü politika araçlarının geliştirilmediğini, aksine özellikle 2000’li yıllarda kadınların üzerindeki bakım yükünü artıracak türden politika yaklaşımlarının belirlediğini ve aileye yapılan vurgunun arttığını görüyoruz (Kılıç, 2008; Kılıç, 2010; Buğra, 2014; Akkan, 2018). Dolayısıyla, sosyal koruma ve çalışma hayatı açısından kurumsal şartlar kadınların toplumda değişen rolüne uygun görünmüyor.

Sonuç

2014 yılında yapılan mevzuat değişikliği ile yumurta dondurma teknolojisi Türkiye’de daha fazla bilinir ve daha geniş kapsamda uygulanır hale geldi. Böylece daha önceden sadece belirli tedavi ve ameliyatlar öncesinde izin verilen uygulama, artık düşük yumurtalık rezervi ve yaşa bağlı doğurganlıkta azalma riski ile karşı karşıya kalınan durumlar için de mümkün hale geldi. Yumurta dondurmaya izin verilen şartları daha geniş tanımlayan bu mevzuat değişikliği uluslararası alandaki gelişmelere paralel olarak gündeme geldi. 2012 yılında ABD ve Avrupa’dan meslek örgütleri yumurta dondurma teknolojisinin deneysel olmaktan çıktığını duyurmuş, Batı medyasında da yumurta dondurma daha fazla tartışılır hale gelmişti.

Ancak Türkiye’de tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin verilen haller oldukça sınırlı olarak tanımlandı. Bu sınırlı izin ise iç siyasetten kaynaklanıyor görünüyor, özellikle de iktidarın pronatalizm ve kültürel muhafazakârlık kaynaklı kaygıları ile açıklanabilir: genç yaşta ve henüz yumurtalar sağlıklı ve bolken yumurta dondurmaya izin verilmemesinin ardında evliliğin ve anneliğin ötelenmesi konusundaki endişeler yatıyor olmalı. Dolayısıyla yeni yumurta dondurma politikası ile ancak sınırlı bir grup kadına belirli şartlar çerçevesinde bir nevi son çare olarak yumurta dondurmaya izin veriliyor. Aksi türlü bu kadınların hamile kalma şanslarını büsbütün kaybedebilecekleri düşünülüyor olabilir ki bu da pronatalist gündem ve toplumsal normlar açısından arzu edilebilir bir seçenek olarak görünmüyor. Böylelikle hayat seyirleri açısından bu zamana kadar toplumsal normlara uygun yaşamamış kadınlara, gecikmiş olarak da olsa normlara uyabilmek için bir fırsat sunuluyor ve ekstra zaman tanınıyor.

Bir feminist politika konusu olarak yumurta dondurma konusunda dikkate

alınması gereken başka meseleler de var. Yumurta dondurma teknolojisi bir yandan doğal bir süreç olan yaşlanmaya bağlı doğurganlık düşüşünü tıbbi müdahale konusu haline getiriyor. Diğer yandan, evliliğin ve hamileliğin ötelenmesi gibi çeşitli toplumsal boyutları olan demografik trendlere bağlanan ve ileri yaşta hamile kalma girişimlerinde karşılaşılan doğurganlık düşüşü meselesini bir risk olarak tanımlayıp bu riskle baş etme sorumluluğunu tekil kadınlara veriyor. Hatta üreme sağlığı alanında özerklik gibi meselelere bağlanarak neoliberal feminizm tartışmalarına da bir örnek oluşturuyor. Dolayısıyla, yumurta dondurma teknolojisi ile toplumsal bir soruna tıbbi, ticari ve bireysel bir çözüm sunulduğu eleştirileri getiriliyor.

Buna karşılık toplumsal bir soruna toplumsal ve siyasi bir çözüm getirilmesi gerektiği fikri de beliriyor. Yapısal kısıtlamalar – başka faktörlerle birlikte – kadınların uzun süreli ilişki kurmada yapabilirliklerini azaltabiliyor, evlilik ve doğurganlık davranışlarını olumsuz etkileyebiliyor. Özellikle de günümüz toplumlarında kadınların değişen rolüne, kurumlar (yani refah devleti ve emek piyasası kurumları) ve ilişkiler (yani erkeklerin daha adil bir iş bölümünü kabul etmeleri) düzeyinde her yerde aynı derece uyum sağlanmaması önemli bir sorun olarak görünüyor. Bu türden kısıtlamalar özellikle şehirli, eğitim seviyesi yüksek ve profesyonel meslek sahibi olarak çalışan kadınların bazılarını yumurta dondurmaya yönelttiği gibi bu kadınların ileride dondurulmuş yumurtalarını kullanma şanslarını da olumsuz etkileyebilir.

Yumurta dondurma teknolojisi belirli şartlar altında bazı kadınlara birtakım somut faydalar sağlayabiliyor. Ayrıca birçok kadın Türkiye’deki mevzuatın sınırlamalarına rağmen geleneksel aile, evlilik kurumu içinde annelik ve genetik süreklilik beklentilerinin dışındaki seçeneklere de ilgi duyuyor. Dolayısıyla bir feminist politika konusu olarak Türkiye’de yumurta dondurma uygulamalarını değerlendirirken hem üremeye yardımcı hizmetlere ilişkin mevzuatın normatif kısıtlamalarını dikkate almada hem de mevcut ve ideal diğer politika araçları ve çalışma hayatı gibi toplumsal hayatın çeşitli alanlarında görülen gelişmeler ile birlikte düşünmekte fayda var.

Sonnotlar

1 Literatürde donasyon olarak da anılabiliyor. Ancak bilimsel araştırmalar için yapılan bağışları saymazsak uygulamada genellikle bağıştan ziyade ticari bir faaliyet söz konusu: yani ücret karşılığı üreme hücresi satılıyor ve alınıyor. Toplumsal ve ahlaki nedenlerle üreme hücrelerinin metalaşması ve serbest piyasa konusu olmasına yönelik itirazlar olabildiğinden, hükümetler ve meslek örgütlerince bu alanda ancak sınırlı şartlarda piyasa faaliyetlerine izin veriliyor ve uygulama yaygın bir şekilde (ve yanlış bir şekilde)

“bağış/donasyon” kavramı ile anılıyor.

2 Yumurtalarını donduran kadınlarla görüşmeye ilk olarak 2016 yılında bir meslektaşımın birlikte başladık. İstanbul’da üst gelir grubuna hitap eden özel bir klinik aracılığıyla yaptığımız 21 mülakatın bulgularını başka mecralarda yayınladık (bkz. Kılıç ve Göçmen, 2018, Göçmen ve Kılıç, 2018). Ayrıca 2019 yılında çoğunluğu tıp uzmanlarından oluşan bir ekiple İstanbul’da iki özel klinik çerçevesinde bir anket çalışması gerçekleştirdik (Gurbuz vd., 2021). Şu an tek başıma yürüttüğüm çalışma ise yine mülakat odaklı ve yumurtalarını dondurmuş kadınlarla yumurta dondurma sonrası hayat deneyimleri üzerine görüşmeler içeriyor. 2021 yılının ikinci yarısından beri 17 kadınla 22 görüşme gerçekleştirildi. Bu kadınların önemli bir kısmı İstanbul’da ikamet ediyor; ayrıca Ankara, Çanakkale, Muğla, Mersin, Münih ve Berlin gibi şehirlerde yaşayan kadınlar da var. Kadınlara çoğunlukla internet üzerinden ulaşıldı; birkaçına da yumurta dondurma işlemleriyle ilgilenen bir tıp doktoru yardımıyla ulaşıldı. Bu zamana kadar görüşülen kadınlar yumurtalarını Türkiye’de ya da yurt dışında (Almanya, Yunanistan ve Kıbrıs) özel kliniklerde dondurtmuştu. Bu yazıda ağırlıklı olarak daha önceki araştırmalarımın bulguları anılıyor.

3 Süregelen enflasyon ve kur oynaklığı şartları nedeniyle ücreti atıfta bulunulan kaynaktan yer aldığı gibi dolar üzerinden belirtmekte fayda var. 2016’dan bu yana İstanbul’daki üst gelir grubuna hitap eden klinikler çerçevesinde edindiğim gözlem yumurta dondurma ücretlerinin dolar bazında güncellendiği şeklinde.

4 Eşcinsel çiftler durumunda başka kurumsal ve ilişkisel dinamiklerin de dikkate alınması gerekir. Bu yazıda Esping-Andersen’i takiben heteroseksüel ilişkilerde görülebilecek kadınların değişen rolüne uyum sağla(ya)mama sorununa işaret etmekle yetineceğiz.

Kaynakça

Akin O D vd. (2019). Awareness of Fertility and Reproductive Aging in Women Seeking Oocyte Cryopreservation, Reproductive Aged Controls, and Female Health Care Professionals: A Comparative Study. *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 233, 146–150.

Akkan B (2018). The Politics of Care in Turkey: Sacred Familialism in a Changing Political Context. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 25(1), 72–91.

Armund G vd. (2017). Transgender Men’s Experiences of Fertility Preservation: A Qualitative Study. *Human Reproduction*, 32(2), 383–390.

ASRM (American Society for Reproductive Medicine) (2013). Mature Oocyte Cryopreservation: A Guideline. *Fertility and Sterility*, 99(1), 37–43.

Baldwin K (2018). Conceptualising Women’s Motivations for Social Egg Freezing and

- Experience of Reproductive Delay. *Sociology of Health & Illness*, 40(5), 859–873.
- Baldwin K (2019). *Egg Freezing, Fertility and Reproductive Choice: Negotiating Responsibility, Hope and Modern Motherhood*. Emerald Publishing Limited.
- Baldwin K vd. (2019). Running out of Time: Exploring Women’s Motivations for Social Egg Freezing. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology*, 40(2), 166–173.
- Bellani D, Esping-Andersen G ve Nedoluzhko L (2017). Never Partnered: A Multilevel Analysis of Lifelong Singlehood. *Demographic Research*, 37, 53–100.
- Birenbaum-Carmeli D, Inhorn M C ve Patrizio P (2021). Transgender Men’s Fertility Preservation: Experiences, Social Support, and the Quest for Genetic Parenthood. *Culture, Health & Sexuality*, 23(7), 945–960.
- Brown E ve Patrick M (2018). Time, Anticipation, and the Life Course: Egg Freezing as Temporarily Disentangling Romance and Reproduction. *American Sociological Review*, 83(5), 959–982.
- Buğra A (2014). Revisiting the Wollstonecraft Dilemma in the Context of Conservative Liberalism: The Case of Female Employment in Turkey. *Social Politics*, 21(1), 148–166.
- Calhaz-Jorge C vd. (2020). Survey on ART and IUI: Legislation, Regulation, Funding and Registries in European Countries: The European IVF-Monitoring Consortium (EIM) for the European Society of Human Reproduction and Embryology (ESHRE). *Human Reproduction Open*, 1, 1–15.
- Carroll K ve Krolokke C (2018). Freezing for Love: Enacting ‘Responsible’ Reproductive Citizenship through Egg Freezing. *Culture, Health & Sexuality*, 20(9), 992–1005.
- Cattapan A vd. (2014). Breaking the Ice: Young Feminist Scholars of Reproductive Politics Reflect on Egg Freezing. *IJFAB: International Journal of Feminist Approaches to Bioethics*, 7(2), 236–247.
- Cil A P vd. (2019). A 5-year Analysis of Demographics, Cycle Characteristics and Reproductive Outcomes of 907 Egg Freezing Cycles in Patients with Diminished Ovarian Reserve and Age-Related Fertility Decline. *Fertility and Sterility*, 112(3), e108.
- CNN (2021). Beijing Wants Women to Have More Babies. So Why Isn’t It Loosening Rules on Egg Freezing? 21 Ağustos. Son erişim tarihi, 15/10/2022.
- Çarkoğlu A ve Kalaycıoğlu E (2012). *Türkiye’de Aile, İş ve Toplumsal Cinsiyet*. İstanbul: İstanbul Politika Merkezi.
- Daar J vd. (2018). Planned Oocyte Cryopreservation for Women Seeking to Preserve Future Reproductive Potential: An Ethics Committee Opinion. *Fertility and Sterility*, 110(6), 1022–1028.

De Proost M ve Johnston M (2022). The Revision of the French Bioethics Law and the Questions It Raises for the Future of Funding for Egg Freezing. *Reproductive BioMedicine Online*, 44(4), 591–593.

Engin C, Hürman H ve Harvey K (2020). Marriage and Family in Turkey: Trends and Attitudes. İçinde: D N Farris ve E H Threatt (der). *International Handbook on the Demography of Marriage and the Family*. Cham: Springer, 105–119.

ESHRE (European Society for Human Reproduction and Embryology) (2012). Oocyte Cryopreservation for Age-Related Fertility Loss. *Human Reproduction*, 27(5), 1231–1237.

Esping-Andersen G (2009). *Incomplete Revolution: Adapting Welfare States to Women's New Roles*. Cambridge: Polity.

Esping-Andersen G ve Billari F C (2015). Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1), 1–31.

Göçmen İ ve Kılıç A (2018). Egg Freezing Experiences of Women in Turkey: From the Social Context to the Narratives of Reproductive Ageing and Empowerment. *European Journal of Women's Studies*, 25(2), 168–182.

Gökmar M D (2015) *Achieving Procreation: Childlessness and IVF in Turkey*. New York, Oxford: Berghahn Books.

Greenwood E A vd. (2018). To Freeze or Not To Freeze: Decision Regret and Satisfaction Following Elective Oocyte Cryopreservation. *Fertility and Sterility*, 109(6), 1097–1104. e1.

Gurbuz A vd. (2021). Decision Regret and Associated Factors following Oocyte Cryopreservation in Patients with Diminished Ovarian Reserve and/or Age-Related Fertility Decline. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 38(6), 1469–1479.

Gürtin Z B (2011). Banning Reproductive Travel: Turkey's ART Legislation and Third-Party Assisted Reproduction. *Reproductive BioMedicine Online*, 23(5), 555–564.

Gürtin Z (2017). Why are Women Freezing Their Eggs? Because of the Lack of Eligible Men. *The Guardian*, 7 Temmuz.

Gürtin Z B vd. (2019). Reconciling Egg Freezing: Insights from An Analysis of 5 Years of Data from a UK Clinic. *Reproductive BioMedicine Online*, 38(2), 272–282.

HÜNEE (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü) (2019). *2018 Turkey Demographic and Health Survey*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

IFFS (2022). Global Trends in Reproductive Policy and Practice. *Global Reproductive Health*, 7(e58).

Inhorn M C vd. (2018a). Elective Egg Freezing and Its Underlying Socio-Demography: A Binational Analysis with Global Implications. *Reproductive Biology and Endocrinology*, 16(1), 70.

Inhorn M C vd. (2018b). Ten Pathways to Elective Egg Freezing: A Binational Analysis. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 35(11), 2003–2011.

Inhorn M C vd. (2022). Egg Freezing at the End of Romance: A Technology of Hope, Despair, and Repair. *Science, Technology, & Human Values*, 47(1), 53–84.

Kılıç A (2008). The Gender Dimension of Social Policy Reform in Turkey: Towards Equal Citizenship? *Social Policy & Administration*, 42(5), 487–503.

Kılıç A (2010). Gender, Family and Children at the Crossroads of Social Policy Reform in Turkey: Alternating between Familialism and Individualism. İçinde: M Ajzenstadt ve J Gal (der). *Children, Gender and Families in Mediterranean Welfare States*. Dordrecht: Springer, 165–179.

Kılıç A (2017). Abortion Politics and New Pronatalism in Turkey. *The Progressive Post*, 28 Nisan. Son erişim tarihi, 5/2/2023.

Kılıç A ve Göçmen İ (2018). Fate, Morals and Rational Calculations: Freezing Eggs for Non-Medical Reasons in Turkey. *Social Science & Medicine*, 203, 19–27.

Martin L J (2010). Anticipating Infertility: Egg Freezing, Genetic Preservation, and Risk. *Gender & Society*, 24(4), 526–545.

Mutlu B (2018). Gizleyerek Aile Olmak: Yurtdışında Yasaklı Biyoteknolojilerle Çare Arayışları. *Toplum ve Bilim*, 144, 161–193.

Pedersen V M L (2022). Freeze the Biological Clock: Discrimination, Disrespect, and Fertility Preservation via Social Freezing. *Journal of Applied Philosophy*, 39(3), 456–470.

Pennings G (2021). Elective Egg Freezing and Women’s Emancipation. *Reproductive Biomedicine Online*, 42(6), 1053–1055.

Riggs D W ve Bartholomaeus C (2018). Fertility Preservation Decision Making amongst Australian Transgender and Non-Binary Adults. *Reproductive Health*, 15(1), 1–10.

Rimon-Zarfaty N vd. (2021). Between “Medical” and “Social” Egg Freezing: A Comparative Analysis of Regulatory Frameworks in Austria, Germany, Israel, and the Netherlands. *Journal of Bioethical Inquiry*, 18(4), 683–699.

Rose N (2004). *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rottenberg C (2017). Neoliberal Feminism and the Future of Human Capital. *Signs* 42 (4), 329–348.

- Seyhan A vd. (2021). A Survey of Women Who Cryopreserved Oocytes for Non-Medical Indications (Social Fertility Preservation). *Reproductive Sciences*, 28(8), 2216–2222.
- Shao C (2020). The Social and Cultural Implications of the Egg Freezing Policy in China. *International Journal of Social Science Studies*, 8(6), 86–97.
- Sussman A L (2022). I Took an International Trip with My Frozen Eggs to Learn about the Fertility Industry. *MIT Technology Review*, 12 Eylül. Son erişim tarihi, 15/10/2022.
- Streeck W (2009). *Flexible Employment, Flexible Families, and the Socialization of Reproduction*. Köln: Max Planck Institute for the Study of Societies.
- Ünal R A (2020). Undoing Patrilineality: New Maternal Families and The Politics of Naming in Turkey. *Hawwa*, 1(aop), 182–205.
- van de Wiel L (2014). For Whom the Clock Ticks: Reproductive Ageing and Egg Freezing in Dutch and British News Media. *Studies in the Maternal*, 6(1), 1–28.
- van de Wiel L (2020). The Speculative Turn In IVF: Egg Freezing and The Financialization of Fertility. *New Genetics and Society*, 39(3), 306–326.
- Waldby C (2015). “Banking Time”: Egg Freezing and the Negotiation of Future Fertility. *Culture, Health & Sexuality*, 17(4), 470–482.
- Yakin K, Urman B ve Balaban B (2022). Dynamic View of Assisted Reproduction in Turkey from 1996 to 2020. *Reproductive BioMedicine Online*, 44(4), 747–754.
- Zeno E (2022). Synchronizing the Biological Clock: Managing Professional and Romantic Risk through Company-Sponsored Egg Freezing. *Social Problems*, 69(2), 527–543.
- Zhu L (2021). Procreative Rights Denied? Access to Assisted Reproduction Technologies by Single Women in China. *Journal of Law and the Biosciences*, 8(1), Isaa084.